

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં નેતૃત્વ, વ્યાપાર નીતિશાસ્ત્ર અને કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ: એક સંશ્લેષિત અભ્યાસ

ડૉ. રસિલાબેન જે. વડસરિયા

આસી.પ્રોફે.(કોમર્સ), સરકારી વિ. અને વા. કોલેજ-ઘોઘા

સારાંશ: -

તાજેતરના દાયકાઓમાં, વૈશ્વિક વ્યાપાર સંગઠનોએ અત્યાધુનિક નિયમનકારી માળખા અને વ્યવસ્થાપન સિદ્ધાંતોના અસ્તિત્વ છતાં, વારંવાર નૈતિક નિષ્ફળતાઓ, શાસન ભંગાણ અને નેતૃત્વ કટોકટીનો અનુભવ કર્યો છે. આ પડકારો મુખ્યત્વે પશ્ચિમી, નફા-આધારિત નેતૃત્વ અને કોર્પોરેટ શાસન મોડેલોની મર્યાદાઓને પ્રકાશિત કરે છે, જે ઘણીવાર નૈતિક જવાબદારી અને સામાજિક કલ્યાણ કરતાં કાર્યક્ષમતા અને શેરધારક મૂલ્યને પ્રાથમિકતા આપે છે. પ્રાચીન દાર્શનિક પરંપરાઓમાં મૂળ ધરાવતી ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ (IKS) નેતૃત્વ, વ્યવસાય નીતિશાસ્ત્ર અને શાસનને સમજવા માટે વૈકલ્પિક નૈતિક અને સર્વાંગી માળખું પૂરું પાડે છે.

આ પેપર જવાબદાર નેતૃત્વ અને ટકાઉ કોર્પોરેટ શાસનને આકાર આપવામાં ધર્મ (ન્યાયી ફરજ), કર્મ (નૈતિક કાર્યકારણ), અર્થ (નૈતિક સમૃદ્ધિ), સત્વ (સંતુલિત નિર્ણય), સર્વોદય (સામૂહિક કલ્યાણ) અને ટ્રસ્ટીશીપ જેવા મુખ્ય ભારતીય ખ્યાલોની સુસંગતતાની શોધ કરે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, અર્થશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ અને મહાત્મા ગાંધીના નૈતિક ફિલસૂફી સહિતના શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરીને, આ અભ્યાસ એક સંશ્લેષિત મોડેલ વિકસાવે છે, જે ભારતીય નૈતિક મૂલ્યોને સમકાલીન શાસન પ્રથાઓ સાથે સાંકળે છે. પેપર દલીલ કરે છે કે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ વૈશ્વિક નેતૃત્વ સિદ્ધાંતને સમૃદ્ધ બનાવવા, નૈતિક નિર્ણય લેવાને મજબૂત બનાવવા અને લાંબાગાળાના સંગઠનાત્મક ટકાઉપણને પ્રોત્સાહન આપવા સક્ષમ કાયમી સિદ્ધાંતો પ્રદાન કરે છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ (Indian Knowledge Systems – IKS) માનવ જીવનના તમામ પાસાઓને મૂલ્ય આધારિત, સર્વાંગી અને નૈતિક દૃષ્ટિકોણથી સમજાવે છે. આ પ્રણાલીઓમાં નેતૃત્વ, વ્યાપાર નીતિશાસ્ત્ર અને ગવર્નન્સ એ માત્ર વ્યવહારિક કુશળતાઓ નથી, પરંતુ ધર્મ, કર્તવ્ય, ન્યાય અને સામાજિક કલ્યાણ સાથે સંકળાયેલાં મૂલ્યતત્ત્વો છે. આ સંશોધન પેપરમાં પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથો અને દાર્શનિક પરંપરાઓના આધાર પર નેતૃત્વના સિદ્ધાંતો, વ્યાપાર નૈતિકતા અને કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ વચ્ચેના આંતરિક સંબંધોનું સંશ્લેષિત વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આધુનિક સંસ્થાઓ અને કોર્પોરેટ ક્ષેત્ર માટે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ કેવી રીતે મૂલ્યઆધારિત અને ટકાઉ ગવર્નન્સ મોડેલ પૂરું પાડે છે, તે સમજવાનો આ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

કી-વર્ડ્સ/ચાવીરૂપ શબ્દો: ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ, નૈતિક નેતૃત્વ, વ્યાપાર નીતિશાસ્ત્ર, કોર્પોરેટ શાસન, ધર્મ, ટ્રસ્ટીશીપ, ટકાઉપણ.

પરિચય/પ્રસ્તાવના :-

વૈશ્વિક બજારોના ઝડપી વિસ્તરણ, તકનીકી નવીનતા અને નાણાકીય એકીકરણે આધુનિક વ્યવસાયિક સંગઠનોને શક્તિશાળી સામાજિક સંસ્થાઓમાં પરિવર્તિત કર્યા છે. જ્યારે આ વિકાસથી આર્થિક વિકાસ અને ભૌતિક સમૃદ્ધિ પેદા થઈ છે, ત્યારે તેમણે વ્યાપક નૈતિક ચિંતાઓમાં પણ ફાળો આપ્યો છે. કોર્પોરેટ છેતરપિંડી, શાસન નિષ્ફળતાઓ, પર્યાવરણીય અધોગતિ, શ્રમ શોષણ અને વધતી જતી સામાજિક-આર્થિક અસમાનતાએ સમકાલીન વ્યવસાયિક પ્રથાઓના નૈતિક પાયા અંગે મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો ઉભા કર્યા છે.

કોર્પોરેટ શાસન માળખા, નિયમનકારી પદ્ધતિઓ અને પાલન ધોરણોના ઉત્ક્રાંતિ છતાં, ઉદ્યોગો અને પ્રદેશોમાં નૈતિક ક્ષતિઓ ચાલુ રહે છે. આ વિરોધાભાસ સૂચવે છે કે કાનૂની નિયંત્રણો અને પ્રદર્શન-લક્ષી નેતૃત્વ મોડેલો નૈતિક આચરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે અપૂરતા છે. આધુનિક વ્યવસ્થાપન સિદ્ધાંતો, જે મોટાભાગે પશ્ચિમી આર્થિક તર્કવાદમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, શેરધારકોની પ્રાધાન્યતા, ટૂંકા ગાળાની નફાકારકતા

અને સ્પર્ધાત્મક લાભ પર ભાર મૂકે છે. કાર્યક્ષમતા સુધારવામાં અસરકારક હોવા છતાં, આ અભિગમો ઘણીવાર નૈતિક જવાબદારી, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અને લાંબા ગાળાના સામાજિક પ્રભાવને હાંસિયામાં ધકેલી દે છે.

તેનાથી વિપરીત, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ એક સભ્યતાનો દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે, જે આર્થિક પ્રવૃત્તિ, નૈતિક ફરજ અને સામાજિક જવાબદારીથી અવિભાજ્ય છે. ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાઓ નેતૃત્વને નૈતિક સંચાલન, શાસનને નૈતિક જવાબદારી અને વ્યવસાયને સામાજિક સુખાકારીના સાધન તરીકે કલ્પના કરે છે, તેના બદલે એક હેતુ તરીકે. આ પેપર ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓના દ્રષ્ટિકોણથી નેતૃત્વ, વ્યવસાયિક નીતિશાસ્ત્ર અને કોર્પોરેટ શાસનની તપાસ કરવાનો અને સમકાલીન વૈશ્વિક પડકારોનો સામનો કરવામાં તેમની સુસંગતતા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ ફ્રેમવર્ક, નિયમનકારી પદ્ધતિઓ અને પાલન ધોરણોના વિકાસ છતાં, ઉદ્યોગો અને પ્રદેશોમાં નૈતિક ક્ષતિઓ થતી રહે છે. આ વિરોધાભાસ સૂચવે છે કે નૈતિક આચરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે ફક્ત કાનૂની નિયંત્રણો અને પ્રદર્શન-લક્ષી નેતૃત્વ મોડેલો અપૂરતા છે. આધુનિક મેનેજમેન્ટ સિદ્ધાંતો, જે મોટાભાગે પશ્ચિમી આર્થિક તર્કવાદમાંથી ઉતરી આવ્યા છે, શેરધારકોની પ્રાધાન્યતા, ટૂંકા ગાળાની નફાકારકતા અને સ્પર્ધાત્મક લાભ પર ભાર મૂકે છે. કાર્યક્ષમતા સુધારવામાં અસરકારક હોવા છતાં, આ અભિગમો ઘણીવાર નૈતિક જવાબદારી, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અને લાંબા ગાળાના સામાજિક પ્રભાવને હાંસિયામાં ધકેલી દે છે.

2. ઉદ્દેશ્યો અને પદ્ધતિ:-

2.1 અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો:-

આ સંશોધનના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે:

- ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં નેતૃત્વ, નીતિશાસ્ત્ર અને શાસનના દાર્શનિક પાયાની તપાસ કરવી.
- આધુનિક વ્યવસાય અને કોર્પોરેટ શાસનમાં ભારતીય નૈતિક ખ્યાલોની સુસંગતતાનું વિશ્લેષણ કરવું.
- ભારતીય મૂલ્યોને સમકાલીન નેતૃત્વ અને શાસન પ્રથાઓ સાથે સાંકળતું સંશ્લેષિત માળખું પ્રસ્તાવિત કરવું.

2.2 સંશોધન પદ્ધતિ.

આ અભ્યાસ ગુણાત્મક, વૈચારિક અને અર્થઘટનાત્મક પદ્ધતિ અપનાવે છે. તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, અર્થશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ અને ગાંધીવાદી લખાણો જેવા શાસ્ત્રીય ભારતીય ગ્રંથોની વ્યાપક સમીક્ષા પર આધારિત છે, જેને નેતૃત્વ સિદ્ધાંત, વ્યવસાય નીતિશાસ્ત્ર અને કોર્પોરેટ શાસન પર સમકાલીન સાહિત્ય દ્વારા સમર્થન આપવામાં આવ્યું છે. સંશોધન પ્રકૃતિમાં આદર્શાત્મક છે અને તેનો હેતુ અનુભવજન્ય માપનને બદલે સૈદ્ધાંતિક આંતરદષ્ટિનું યોગદાન આપવાનો છે.

3. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓના દાર્શનિક પાયા:-

3.1 ધર્મ: ક્રિયાનો નૈતિક પાયો.

ભારતીય ફિલસૂફીમાં, ધર્મ નૈતિક અને નૈતિક વ્યવસ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે વ્યક્તિગત આચરણ, સામાજિક સંવાદિતા અને સંસ્થાકીય કામગીરીને ટકાવી રાખે છે. નિયમ-આધારિત નૈતિક પ્રણાલીઓથી વિપરીત, ધર્મ સંદર્ભિત, ફરજ-લક્ષી અને આંતરિક રીતે સંચાલિત છે. તે કઠોર પાલનને બદલે ન્યાયીપણા, જવાબદારી અને સંતુલન પર ભાર મૂકે છે.

સંગઠનાત્મક સંદર્ભોમાં, ધર્મ નેતાઓને નૈતિક મૂલ્યો, ન્યાયીપણા અને સામાજિક કલ્યાણ સાથે વ્યૂહાત્મક નિર્ણયોને સંરેખિત કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. વ્યવસાય પ્રત્યેનો ધાર્મિક અભિગમ ટૂંકા ગાળાના લાભો કરતાં લાંબા ગાળાના વિશ્વાસ, કાયદેસરતા અને સામાજિક સંવાદિતાને પ્રાથમિકતા આપે છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં ધર્મી માનવ જીવન અને સમાજની તમામ ક્રિયાઓનો નૈતિક આધાર માનવામાં આવે છે. ‘ધર્મ’ શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ ધૃ પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ છે “ધારણ કરવું” અથવા “જાળવી રાખવું”. ધર્મ એવો સિદ્ધાંત છે જે વ્યક્તિ, સમાજ અને વિશ્વમાં સંતુલન અને સુસંગતતા જાળવે છે. તે માત્ર ધાર્મિક અનુષ્ઠાન સુધી સીમિત નથી, પરંતુ કર્તવ્ય, ન્યાય, સત્ય અને નૈતિક આચરણનો વ્યાપક વિચાર છે.

ભારતીય દર્શનમાં ધર્મ ક્રિયાને નૈતિક દિશા આપે છે. ભગવદ્ગીતામાં નિષ્કામ કર્મના સિદ્ધાંત દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું છે કે ક્રિયા ફળની અપેક્ષા વિના, ધર્મના માર્ગે થવી જોઈએ. સ્વધર્મના પાલન દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની જવાબદારી પ્રત્યે સજાગ રહે છે અને સામાજિક કલ્યાણમાં યોગદાન આપે છે.

આ રીતે ધર્મ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં ક્રિયાનો નૈતિક પાયો બની, વ્યક્તિગત આચરણ, સામાજિક વ્યવસ્થા અને શાસન વ્યવસ્થાને મૂલ્યઆધારિત દિશા પ્રદાન કરે છે.

3.2 કર્મ અને નૈતિક જવાબદારી.

કર્મનો સિદ્ધાંત ક્રિયા અને પરિણામ વચ્ચે સીધો સંબંધ સ્થાપિત કરે છે. આ સિદ્ધાંત નૈતિક જવાબદારી પર ભાર મૂકી નૈતિક, સામાજિક અને આર્થિક પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે.

કોર્પોરેટ સેટિંગ્સમાં, કર્મ એક શક્તિશાળી નૈતિક રીમાઈન્ડર તરીકે કામ કરે છે કે અનેતિક પ્રથાઓ - જેમ કે છેતરપિંડી, શોષણ અથવા પર્યાવરણીય બેદરકારી - કામચલાઉ લાભો પહોંચાડી શકે છે પરંતુ અંતે પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન, કાનૂની પરિણામો અને હિસ્સેદારોના વિશ્વાસ ગુમાવવામાં પરિણમે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં કર્મ અને નૈતિક જવાબદારી પરસ્પર ગાઢ રીતે જોડાયેલા પ્યાલો છે. કર્મનો અર્થ માત્ર શારીરિક ક્રિયા નથી, પરંતુ વિચાર, વાણી અને કાર્ય—ત્રણેનો સમન્વય છે. દરેક કર્મનું કોઈને કોઈ પરિણામ હોય છે, જે વ્યક્તિના વર્તમાન અને ભવિષ્યને પ્રભાવિત કરે છે. તેથી ભારતીય દર્શનમાં કર્મને નૈતિક જવાબદારી સાથે જોડીને જોવામાં આવે છે.

કર્મ સિદ્ધાંત અનુસાર વ્યક્તિ પોતાના કર્મ માટે જાતે જવાબદાર છે. સારા કર્મ સારા પરિણામો તરફ દોરી જાય છે, જ્યારે અનેતિક કર્મ દુઃખ અને અસંતુલનનું કારણ બને છે. શ્રીમદ્ ભગવત ગીતામાં નિષ્કામ કર્મનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, જેમાં વ્યક્તિએ સ્વાર્થ અને ફળની લાલસા વિના, ધર્મસંગત રીતે કર્મ કરવાનું જણાવવામાં આવે છે.

આ દષ્ટિકોણ માનવને સચેત, જવાબદાર અને નૈતિક જીવન જીવવા પ્રેરિત કરે છે. આ રીતે કર્મ અને નૈતિક જવાબદારી ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં વ્યક્તિગત વિકાસ તેમજ સામાજિક સુમેળના મૂળ તત્ત્વો તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે.

3.3 અર્થ: નૈતિક સંપત્તિનું નિર્માણ

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર અર્થની વિભાવના દ્વારા ભૌતિક સમૃદ્ધિને કાયદેસર ધ્યેય તરીકે માન્યતા આપે છે. જોકે, ધર્મ દ્વારા સંચાલિત નૈતિક સીમાઓમાં સંપત્તિનું નિર્માણ થવાની અપેક્ષા છે. આ સંતુલિત દષ્ટિકોણ એ ધારણાને પડકારે છે કે નફાને મહત્તમ બનાવવો નૈતિક અવરોધો વિના થવો જોઈએ.

આર્થિક કાર્યોમાં નીતિશાસ્ત્રને એકીકૃત કરીને, અર્થ સમાવિષ્ટ વિકાસ, જવાબદાર ઉદ્યોગસાહસિકતા અને ટકાઉ મૂલ્ય નિર્માણને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં અર્થનો અર્થ માત્ર ધનસંપત્તિ અથવા આર્થિક લાભ સુધી સીમિત નથી, પરંતુ નૈતિક અને ન્યાયસંગત રીતે પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિનો વિચાર રજૂ કરે છે. પુરુષાર્થ સિદ્ધાંત અનુસાર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પરસ્પર સંકળાયેલા છે, જેમાં અર્થનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં તે ધર્મના માર્ગે પ્રાપ્ત થવો આવશ્યક છે.

નૈતિક સંપત્તિનું નિર્માણ એટલે સત્ય, ઈમાનદારી, પરિશ્રમ અને સામાજિક જવાબદારી સાથે સંપત્તિનું સર્જન કરવું. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે રાજા અને વ્યાપારીઓએ અર્થસંગ્રહ કરતી વખતે ન્યાય, પારદર્શિતા અને લોકહિતનું પાલન કરવું જોઈએ. અર્થૈતિક સાધનો દ્વારા મેળવેલ ધન સમાજમાં અસમાનતા અને અશાંતિ સર્જે છે.

આ રીતે ભારતીય દષ્ટિકોણમાં અર્થ વ્યક્તિગત સુખ માટે નહીં પરંતુ સામાજિક કલ્યાણ અને ટકાઉ વિકાસ માટેનું સાધન છે. તેથી અર્થને નૈતિક સંપત્તિનું નિર્માણ માનવામાં આવે છે, જે જીવનમાં સંતુલન અને સમૃદ્ધિ લાવે છે.

3.4 ગુણો અને નેતૃત્વ અભિગમનો સિદ્ધાંત

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા માનવ વર્તનને ત્રણ મૂળભૂત ગુણો (ગુણો) દ્વારા સમજાવે છે: સત્ત્વ (સ્પષ્ટતા અને સંતુલન), રજ (મહત્વાકાંક્ષા અને પ્રવૃત્તિ), અને તમ (અજ્ઞાન અને જડતા). નેતૃત્વની અસરકારકતા સત્ત્વના વર્ચસ્વ પર આધાર રાખે છે, જે શાણપણ, કરુણા અને નૈતિક સમજદારીને પ્રોત્સાહન આપે છે.

સાત્ત્વિક નેતૃત્વ સમકાલીન નૈતિક અને પરિવર્તનશીલ નેતૃત્વ મોડેલો સાથે ગાઢ રીતે સંરેખિત થાય છે જે સ્વ-જાગૃતિ, અખંડિતતા અને સામાજિક જવાબદારી પર ભાર મૂકે છે.

4. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નેતૃત્વને ફરજ તરીકે:-

ભગવદ્ ગીતામાં નેતૃત્વને ફરજ (સ્વધર્મ) અનુસાર અને પરિણામો (નિષ્કામ કર્મ) સાથે જોડ્યા વગર કરવામાં આવતી શિસ્તબદ્ધ ક્રિયા તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે. નેતાઓને વ્યક્તિગત લાભ કરતાં નૈતિક દૃઢતા દ્વારા માર્ગદર્શન આપીને નિઃસ્વાર્થપણે કાર્ય કરવા પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

આ ફિલસૂફી સેવક નેતૃત્વ અને નૈતિક નેતૃત્વની આધુનિક વિભાવનાઓ સાથે પડઘો પાડે છે, જ્યાં સત્તાનો ઉપયોગ અન્યની સેવા અને સામાન્ય હિતમાં કરવામાં આવે છે.

5. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર: વ્યૂહાત્મક અને નૈતિક શાસન:-

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર શાસન માટે એક વ્યાપક માળખું પ્રદાન કરે છે, જે વ્યૂહાત્મક વાસ્તવિકતાને નૈતિક જવાબદારી સાથે જોડે છે. શક્તિ, વ્યૂહરચના અને વહીવટના મહત્વને સ્વીકારતી વખતે, ગ્રંથ ભાર મૂકે છે કે શાસકનું સુખ લોકોના કલ્યાણમાં રહેલું છે.

આ હિસ્સેદાર-લક્ષી અભિગમ આધુનિક કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ સિદ્ધાંતોની અપેક્ષા રાખે છે જે જવાબદારી, પારદર્શિતા અને સમાવિષ્ટ નિર્ણય લેવાની હિમાયત કરે છે.

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર પ્રાચીન ભારતીય રાજકીય, આર્થિક અને શાસનવિદ્યાનું મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે, જે વ્યવસ્થિત, વ્યૂહાત્મક અને નૈતિક શાસનનો વ્યાપક વિચાર પ્રસ્તુત કરે છે. કૌટિલ્યે શાસનને માત્ર સત્તા અથવા બળ પર આધારિત ન રાખીને, તેને લોકકલ્યાણ, ન્યાય અને જવાબદારી સાથે જોડ્યું છે. તેમના મતે રાજાનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રજાની સુરક્ષા, સમૃદ્ધિ અને સુખ સુનિશ્ચિત કરવું છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં રાજ્ય વ્યવસ્થાના વિવિધ અંગો—રાજા, મંત્રીમંડળ, પ્રશાસન, કરપ્રણાલી અને ન્યાયવ્યવસ્થા—નું વિગતવાર વર્ણન મળે છે. કૌટિલ્યે શાસનમાં વ્યૂહરચના, આયોજન, ગુપ્તચર વ્યવસ્થા અને સંકટ વ્યવસ્થાપન પર ભાર મૂક્યો છે, પરંતુ સાથે સાથે નૈતિક નિયંત્રણ પણ આવશ્યક ગણાવ્યું છે. રાજાએ સત્ય, સંયમ અને ન્યાયના માર્ગે ચાલવું જોઈએ એવી તેમની સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ છે.

આ રીતે કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર વ્યૂહાત્મક કુશળતા અને નૈતિક મૂલ્યોનો સંયોજન રજૂ કરે છે, જે આજના આધુનિક શાસન અને કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ માટે પણ અત્યંત પ્રાસંગિક છે.

6. મનુસ્મૃતિમાં નૈતિક શાસન તેના સામાજિક નિર્દેશો માટે ઘણીવાર ચર્ચા થતી હોવા છતાં, મનુસ્મૃતિ ન્યાય, શિસ્ત અને નૈતિક આચરણ પર આધારિત શાસન સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ કરે છે. સત્યતા, જવાબદારી અને નૈતિક સત્તા પર તેનો ભાર નેતૃત્વ પદો સાથે સંકળાયેલ નૈતિક જવાબદારીઓ પર ભાર મૂકે છે. પ. ભારતીય દ્રષ્ટિકોણથી વ્યવસાય નીતિશાસ્ત્ર ભારતીય વ્યવસાય નીતિશાસ્ત્ર ફક્ત બાહ્ય અમલીકરણને બદલે આંતરિક નૈતિક શિસ્ત પર ભાર મૂકે છે. નૈતિક આચરણ સ્વ-નિયમન, અંતરાત્મા અને આધ્યાત્મિક જાગૃતિમાંથી ઉદ્ભવે છે.

સત્ય (સત્ય), અહિંસા (અહિંસા) અને અપરિગ્રહ (અતિશયતા) જેવા મૂલ્યો નૈતિક વ્યવસાયિક વર્તનનું માર્ગદર્શન આપે છે. અહિંસા ભૌતિક નુકસાનથી આગળ વધીને આર્થિક શોષણ, ગેરમાર્ગે દોરનારી પ્રથાઓ અને પર્યાવરણીય વિનાશનો સમાવેશ કરે છે. તેથી, નૈતિક વ્યવસાય નુકસાન ઘટાડવા અને સામૂહિક લાભને મહત્તમ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

7. કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ અને ભારતીય નૈતિક મૂલ્યો:-

7.1 સર્વોદય અને હિસ્સેદાર શાસન

સર્વોદયનો સિદ્ધાંત, જેનો અર્થ બધાનું ઉત્થાન થાય છે, તે ભારતીય શાસન ફિલસૂફીનો નૈતિક પાયો બનાવે છે. શેરધારક-કેન્દ્રિત મોડેલોથી વિપરીત, સર્વોદય કર્મચારીઓ, ગ્રાહકો, સમુદાયો અને કુદરતી પર્યાવરણ સહિત તમામ હિસ્સેદારોની પરસ્પર નિર્ભરતાને ઓળખે છે.

7.2 ટ્રસ્ટીશીપ થિયરી :-

મહાત્મા ગાંધીનો ટ્રસ્ટીશીપનો સિદ્ધાંત ભારપૂર્વક જણાવે છે કે સંપત્તિ અને શક્તિ સમાજ માટે ટ્રસ્ટમાં રાખવામાં આવે છે. વ્યાપારી નેતાઓ સંસાધનોના સંપૂર્ણ માલિકોને બદલે રક્ષક છે. ટ્રસ્ટીશીપ આધુનિક કોર્પોરેટ સામાજિક જવાબદારી (CSR) અને પર્યાવરણીય, સામાજિક અને શાસન (ESG) પહેલ માટે નૈતિક પાયો પૂરો પાડે છે, માપી શકાય તેવા પરિણામોની સાથે નૈતિક ઉદ્દેશ્ય પર ભાર મૂકે છે.

7.3 પારદર્શિતા અને નૈતિક જવાબદારી:

ભારતીય શાસન પરંપરાઓ કાનૂની પાલન ઉપરાંત નૈતિક જવાબદારી પર ભાર મૂકે છે. નેતાઓ માત્ર નિયમનકારોને જ નહીં પરંતુ નૈતિક ધોરણો અને સામાજિક અપેક્ષાઓ પ્રત્યે પણ જવાબદાર હોય છે. આ નૈતિક પરિમાણ વિશ્વાસ અને સંસ્થાકીય કાયદેસરતાને મજબૂત બનાવે છે.

7.4 આધુનિક સંગઠનોમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓનું સંકલન:-

સંસ્થાઓ ભારતીય નૈતિક સિદ્ધાંતોને નેતૃત્વ વિકાસ કાર્યક્રમો દ્વારા કાર્યરત કરી શકે છે જે માઈન્ડફુલનેસ, સ્વ-જાગૃતિ અને નૈતિક પ્રતિબંધ પર ભાર મૂકે છે. નિર્ણય લેવાના માળખામાં નાણાકીય વિશ્લેષણની સાથે સામાજિક અને પર્યાવરણીય અસર મૂલ્યાંકનનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

આવા એકીકરણ નૈતિક સ્થિતિસ્થાપકતા, હિસ્સેદારોનો વિશ્વાસ અને લાંબા ગાળાની ટકાઉપણને પ્રોત્સાહન આપે છે.

8. નિષ્કર્ષ/ઉપસંહાર :-

આ સંશોધન અધ્યયન દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં રહેલા નેતૃત્વ, વ્યાપાર નીતિશાસ્ત્ર અને કોર્પોરેટ ગવર્નન્સના તત્ત્વો માત્ર ઐતિહાસિક કે ધાર્મિક પરિપ્રેક્ષ્ય સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ આધુનિક વ્યવસાયિક સંસ્થાઓ માટે પણ અત્યંત પ્રાસંગિક

અને માર્ગદર્શક છે. ધર્મ, કર્તવ્ય, નૈતિકતા, લોકહિત અને સમન્વય જેવી સંકલ્પનાઓ ભારતીય વિચારધારામાં કેન્દ્રસ્થાને રહી છે, જે સશક્ત અને જવાબદાર નેતૃત્વનું નિર્માણ કરે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અનુસાર નેતૃત્વ માત્ર સત્તા કે પ્રભુત્વનું પ્રતીક નથી, પરંતુ સેવા, જવાબદારી અને મૂલ્યઆધારિત નિર્ણયક્ષમતાનું પ્રતિબિંબ છે. આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે જ્યારે નેતા આત્મનિયંત્રણ, પારદર્શિતા અને નૈતિક પ્રતિબદ્ધતા ધરાવે છે, ત્યારે સંસ્થા લાંબા ગાળે સ્થિરતા અને વિશ્વસનીયતા પ્રાપ્ત કરે છે. વ્યાપાર નીતિશાસ્ત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સત્યનિષ્ઠા, અહિંસા, સમતુલા અને પરસ્પર વિશ્વાસ જેવા મૂલ્યો વ્યવસાયને માત્ર નફાકારક જ નહીં, પરંતુ સામાજિક રીતે જવાબદાર પણ બનાવે છે.

કોર્પોરેટ ગવર્નન્સના ક્ષેત્રમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ સુશાસન, જવાબદારી, પારદર્શિતા અને તમામ હિસ્સેદારોના કલ્યાણ પર ભાર મૂકે છે. આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ નેતૃત્વ, વ્યવસાયિક નીતિશાસ્ત્ર અને કોર્પોરેટ શાસન માટે એક વ્યાપક નૈતિક માળખું પ્રદાન કરે છે. ધર્મ, કર્મ, સર્વોદય અને ટ્રસ્ટીશીપ જેવા સિદ્ધાંતોને એકીકૃત કરીને, સંસ્થાઓ નફા-કેન્દ્રિત મોડેલોથી આગળ વધીને જવાબદાર અને ટકાઉ શાસન તરફ આગળ વધી શકે છે. આ પેપર તારણ કાઢે છે કે ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાઓ એકવીસમી સદીમાં વૈશ્વિક નેતૃત્વ સિદ્ધાંત અને નૈતિક વ્યવસાય પ્રથાને સમૃદ્ધ બનાવવાની નોંધપાત્ર સંભાવના ધરાવે છે. આ સંશ્લેષિત અભ્યાસ સૂચવે છે કે ભારતીય દાર્શનિક પાઠો અને આધુનિક મેનેજમેન્ટ સિદ્ધાંતો વચ્ચે સમન્વય સાધીને એક એવા શાસન મોડેલની રચના કરી શકાય છે, જે આર્થિક વિકાસ સાથે સામાજિક ન્યાય અને નૈતિક મૂલ્યોને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે.

અંતમાં કહી શકાય કે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં સમાયેલ નેતૃત્વ, નૈતિકતા અને ગવર્નન્સના સિદ્ધાંતો વૈશ્વિક વ્યાપારિક પડકારો સામે ટકાઉ અને મૂલ્યકેન્દ્રિત ઉકેલો પ્રદાન કરે છે. આથી, આધુનિક સંસ્થાઓ માટે જરૂરી છે કે તેઓ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના આ તત્ત્વોને સ્વીકારીને એક સંતુલિત, જવાબદાર અને માનવકેન્દ્રિત વ્યવસ્થાપન દષ્ટિકોણ વિકસાવે.

● સંદર્ભો:-

● BOOKS:-

- ટ્રસ્ટીશીપ- એમ. કે. ગાંધી.
- વ્યાપાર નીતિશાસ્ત્ર- • ડોનાલ્ડસન, ટી., અને ડનફી, ટી.
- *Fernando's Business Ethics and Corporate Governance* — A comprehensive textbook covering business ethics frameworks and corporate governance structures relevant in India and globally.

● Journals: -

- *Journal of Business Ethics* — A leading peer-reviewed journal focused on ethical issues in business and leadership.
- *International Journal of Business Governance and Ethics (IJBGE)* — Covered governance concepts and ethical responsibility; suitable for corporate governance research.
- *Journal of Corporate Governance Research (JCGR)* — Peer-reviewed platform focused on governance best practices and strategic analysis.

● Links:

- <https://psvmkendra.com/index.php/journal/article/view/166>
- <https://journal.ijerm.co.in/index.php/ijerm/article/view/2823>

By-Dr. R.J. Vadasariya
Assist. Prof. (Govt. College-Ghogha)